پژوهشنامه خراسان بزرگ

شماره ۳۹ تابستان ۱۳۹۹

No.39 Summer 2020

۹۹-۸۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۴/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۲/۰۶

بررسی ماهیت تاریخی حسینیه نواب در بافت تاریخی شهر بیرجند

➢ **مرضیه فاریابی:** کارشناسی ارشد باستان شناسی، گروه باستان شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، ایران (faryabi1991@yahoo.com)

➢ **علی زارعی:** استادیار، گروه باستان شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، ایران

➢ **حسن هاشمی زرج آباد:** دانشیار، گروه باستان شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، ایران (hhashemi@birjand.ac.ir)

➢ **مفید شاطری:** استادیار، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، ایران (mshateri@birjand.ac.ir)

چکیده

حسینیه نواب یکی از مهم‌ترین حسینیه‌های بافت تاریخی بیرجند به لحاظ معماری، قدمت و وسعت ساخت می‌باشد که به‌عنوان گونه‌ای از بناهای آیینی-مذهبی احداث شده است. با توجه به این‌که از سوی محققان نظری واحد به همراه شبهات در خصوص بازه زمانی احداث این بنا و نام سازنده آن مبنی بر این‌که این بنا متعلق به دوره صفوی و بانی آن بی‌بی نواب همسر امیر اسماعیل‌خان دوم است وجود دارد، بااین‌وجود نگارندگان به نتایجی غیر از آن، دست‌یافته‌اند. این تحقیق بر آن شد تا بار دیگر ماهیت تاریخی این بنا را که بر پایه مطالعات با رویکرد تاریخی و با روش گردآوری اطلاعات بر مبنای اسناد وقفی، کتابخانه‌ای و تحقیقات پیمایشی صورت پذیرفته است، نمایان سازد. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که بازه زمانی ساخت این بنا بر مبنای باور همگان مبنی بر این‌که متعلق به دوره صفوی است، متعلق به دوره قاجار و بانی آن بی‌بی نواب، والده امیر علم خان سوم، همسر امیر اسدالله خان حسام الدوله و دختر میرزا رفیع خان است و علت شبهات در خصوص نام بانی و بازه زمانی ساخت این بنا، تعدد نام نواب در میان خاندان خزیمه و مرمت و یا خوانش اشتباه کتیبه سردر ورودی بنا می‌باشد که سبب به خطا رفتن در مطالعات تاریخی این بنا شده است.

واژگان کلیدی: حسینیه نواب، بیرجند، اسناد وقفی، سفرنامه، کتیبه

Abstract

Hosseinieh Navab, as a religious-ritual monument, is one of the most important Hosseiniehs in Birjand's historical context in terms of architecture, age, and extent. Despite a general agreement, along with some doubts among researchers on the time of construction (the Safavid era) and the name of the founder (Bibi Navab, the wife of Amir Esmail Khan II), the authors of this paper reached different results. This research aimed to reveal the history of this building based on some studies with historical approaches and data collected from endowment documents, bibliography, and surveys . The results showed that contrary to popular belief, its construction time dates back to the Qajar era and it was founded by Bibi Navab, the mother of the Amir Alam Khan III, the wife of the Amir Asadullah Khan Hesam al-Dawlah, the daughter of Mirza Rafi' Khan. To the authors, the existing doubts regarding the name of the founder and construction time were due to the high popularity of the name Navab among the Khazimeh's family, and improper restoration and/or incorrect reading of the entrance inscription, which probably misled the historical studies.

Keywords: Hosseinieh Navab, Birjand, endowment documents, Travel literature, Inscription

این مقاله مستخرج از پایان نامه کارشناسی ارشد خانم مرضیه فاریابی با عنوان «پژوهشی بر نقش وقف در شکل گیری سیمای کالبدی شهر بیرجند با تأکید بر حسینیه های عصر قاجار» به راهنمایی آقایان دکتر حسن هاشمی زرج آباد و دکتر مفید شاطری و مشاوره آقای دکتر علی زارعی در دانشکده هنر دانشگاه بیرجند است.

*نویسنده مسئول مکاتبات: علی زارعی (۰۹۱۵۳۱۸۹۸۱۴) (azareie@birjand.ac.ir)

مقدمه

بناهای تاریخی همواره در گذر زمان در اکثر نقاط ایران شکل‌گرفته‌اند، به‌طوری‌که با حضور فیزیکی در این‌گونه مکان‌ها، تاریخی بودن ماهیت فضاها به‌وضوح نمایان است. شناسایی تاریخ احداث و نام بانی یک اثر، کاربری بنا، سبک معماری، جایگاه آن در بافت تاریخی، علاوه بر ماهیت مذهبی، اقتصادی، سیاسی، نمایانگر ماهیت تاریخی آن بنا است. در این باره می‌توان گفت که بقایا و آثاری که متعلق به گذشته‌اند و اکنون وجود دارند، جهت درک رویدادهای تاریخی به‌عنوان شواهدی محسوب می‌شوند که این شواهد شامل شواهد مادی و غیرمادی است و بناها، محوطه‌ها، شهرها و اشیاء همگی شواهد مادی آن محسوب می‌شوند. با توجه به این‌که آثار معماری به‌عنوان آثاری ملموس و مادی در کنار سایر میراث ناملموس از مظاهر فرهنگی هر سرزمین یا به‌طورکلی بشریت محسوب می‌شوند و علاوه بر ویژگی‌های فنی و هنری خود به‌منزله ظرف زندگی انسان‌ها هستند، مجموعه‌ای از اطلاعات مربوط به نسل خود را منتقل می‌کنند، بنابراین با گذشت زمان وجهی تاریخی به خود می‌گیرند و به‌عنوان یک سند، تحول و تطور موضوع مورد نظر را در طول زمان نشان می‌دهند. حسینیه نواب یکی از بناهای مهم از نظر قدمت ساخت و معماری بنا است که در بافت تاریخی شهر بیرجند قرار گرفته است، این بنا جهت عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع) و برگزاری تعزیه در ماه محرم شکل‌گرفته است. با توجه به این‌که محققان و صاحب‌نظرانی چون سوهانی و همکاران (۱۳۹۴)، رضایی (۱۳۸۱)، صابر مقدم (بی‌تا) این بنا را متعلق به دوره صفوی و از آنِ بی‌بی نواب همسر امیر اسماعیل‌خان دوم می‌دانند، اما وجود سفرنامه تاریخی و اسناد مربوطه و کتیبه سردر ورودی ماهیتی غیر از این ماهیت تاریخی یادشده را به ما نشان می‌دهد. سپهرفر در چکیده مقالات همایش باستان‌شناسی برای نخستین بار صفوی بودن این بنا موردتردید قرار داد و این بنا را متعلق به به دوره قاجاریه دانست (سپهرفر، ۱۳۹۴: ۱۴۹)، اما شواهد و مدارک دال بر این موضوع را شرح و بسط نداده و اصل مقاله آن به چاپ نرسیده است. با توجه به اینکه اسناد وقفی درباره خاندان خزیمه پراکنده و به‌صورت منسجم نیست و یا بسیاری از آن‌ها از بین رفته‌اند، از میان این اسناد، اسناد مربوط به بانی و واقف این حسینیه به دلیل اهمیت و جایگاه مهم این بنا در بافت تاریخی شهر بیرجند و در خصوص این‌که این بنا متعلق به فردی از خاندان خزیمه بوده، باقی‌مانده است. علاوه بر این سند وقفی‌ای که متعلق به بانی بنای مقابل حسینیه نواب است (وقف نامه امیرعلی‌اکبر خان حسام الدوله با کلاسه پرونده ع-٦٢) و وقف نامه‌ای که متعلق به نوه بانی بنا است (وقف نامه حاجی پرویز خان با شماره اموالی ۲۵۵۲)، به‌خوبی می‌توانند پاسخگوی سؤالات در زمینه بازه زمانی ساخت این حسینیه و بانی آن باشند. در ادامه به تحلیل کتیبه سردر ورودی بنا پرداخته‌شده و علاوه بر این وجود سفرنامه‌ای در زمان حضور بانی این بنا، به نام سفرنامه میرزا خانلر خان اعتصام‌الملک که در زمان محمدشاه قاجار به بیرجند و قاینات سفر کرده است، نقشی تعیین‌کننده در بازشناسی هویت واقعی این بنا دارد. این پژوهش در زمره تحقیقات تاریخی و برای شناسایی بانی و بازه زمانی ساخت این بنا با توجه به اسناد و مدارک درصدد پاسخگویی به این سؤال می‌باشد که بازه زمانی ساخت بنا چه زمانی و سازنده حسینیه نواب چه کسی و علتِ انحرافِ روند مطالعات در خصوص تاریخچه بنا چه بوده است؟ هدف این بررسی ارائه بازخوانی متن چهار سند وقفی موجود، بررسی و خوانش کتیبه سردر ورودی و اشاره به سفرنامه تاریخی هم‌زمان با کارکرد حسینیه مورد نظر و درنهایت اظهارنظر در خصوص بازه زمانی ساخت، نام بانی و کارکرد بنا است.

پیشینه پژوهش

در زمینه سابقه پژوهش در مجموعه چکیده مقالات همایش باستان‌شناسی ملی ایران، چکیده مقاله پریسا سپهر با عنوان *آیا حسینیه نواب بیرجند بنایی صفوی است؟* برای نخستین بار تاریخ ساخت این بنا را موردتردید قرار داده است و علت آن را خطای احتمالی ناشی از مرمت کتیبه سردر این بنا دانسته و این بنا را متعلق به دوره قاجاریه دانسته است. در کتاب *بیرجند نامه* رضایی به معرفی حسینیه نواب پرداخته و بیان داشته که این بنا متعلق به گذشته‌های دور می‌باشد و برخی این بنا را متعلق به دوره صفوی دانسته‌اند. همچنین هاشمی زرج آباد و همکاران *بررسی اقلیمی عناصر و فضاهای معماری حسینیه نواب بیرجند* تأثیر اقلیم را بر ساختار معماری و تزئینات حسینیه نواب بررسی و اظهار

داشته‌اند که اقلیم مهم‌ترین عامل تأثیرگذار بر ساختار کالبدی این حسینیه می‌باشد. پژوهش دیگر توسط امیر سوهانی و همکاران با عنوان *طرح مرمت حسینیه نواب بیرجند* به مطالعه و طراحی جزئیات اجرایی و مرمتی حسینیه نواب و ارائه راهکارهایی برای بناهای واجد ارزش و نیز در امان نگاه‌داشتن از صدمات وارده بر بنا از طریق عوامل جوی و انسانی پرداخته است. در *گزارش ثبتی آثار باستانی شهرستان بیرجند* توسط صابر مقدم به معرفی حسینیه نواب و ویژگی‌های معماری آن اشاره و بیان داشته است که این بنا متعلق به دوره صفوی و بانی آن یکی از همسران امیر اسماعیل‌خان دوم می‌باشد. با توجه به این‌که محققان نظر واحدی اما به همراه ابهام در خصوص تاریخچه این بنا دارند، این پژوهش می‌تواند نتایج متمایزکننده از دیگر پژوهش‌ها باشد و برای اولین بار به‌طور کامل به تحلیل و بررسی بازه زمانی ساخت و نام بانی بنا بپردازد.

روش پژوهش

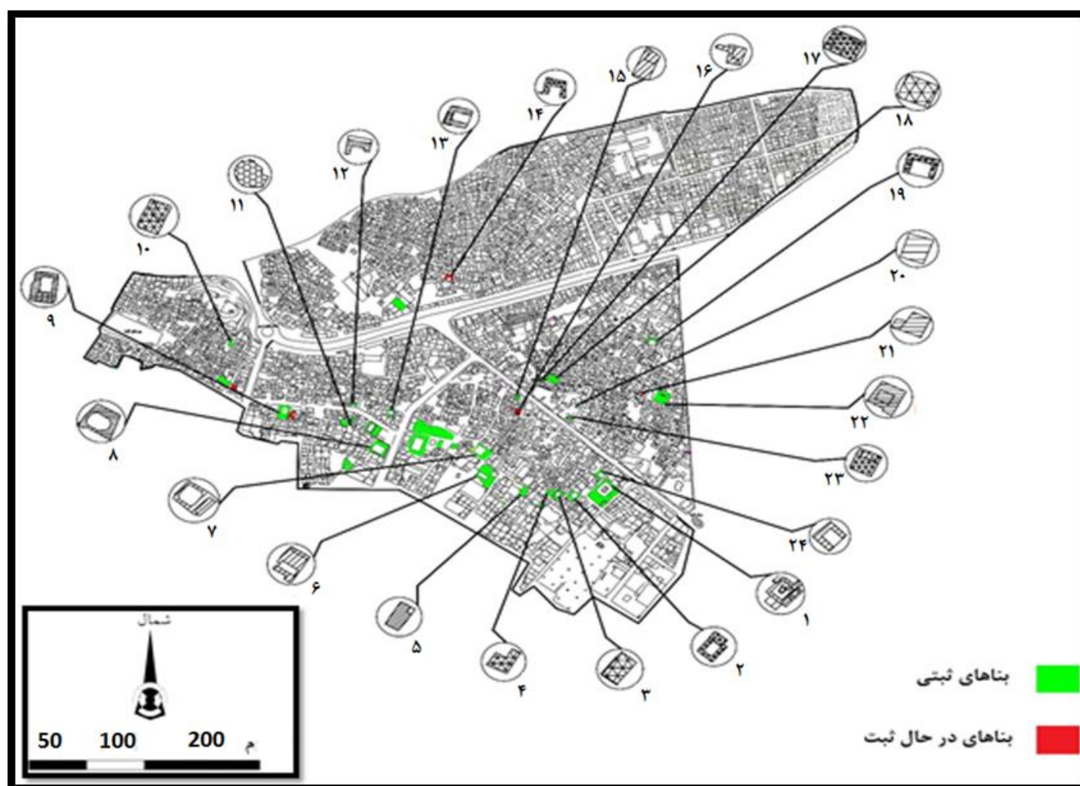
پژوهش حاضر را می‌توان از منظر ماهیت و روش در حوزه تحقیقات بنیادی، توأم با رویکرد تاریخی دانست که بر پایه سند پژوهشی و با تحلیل اسناد وقفی همراه است. در واقع مضامین اصلی و مهم این تحقیق با استخراج اطلاعات از اسناد وقفی، سفرنامه موجود و تحلیل کتیبه سردر ورودی حاصل شده است.

حسینیه‌ها در بافت تاریخی شهر بیرجند

بافت تاریخی شهر بیرجند دارای چندین محله بزرگ و کوچک و متشکل از بناهایی بوده که علاوه بر عوامل اقلیمی، اقتصادی، دفاعی، سنت مذهبی وقف هم سبب شکل‌دهی آن‌ها شده است و وجودشان در محلات تاریخی بسیار شاخص و تأثیرگذار و سبب گسترش شهر شده است. از میان این بناهای تأثیرگذار در شکل‌دهی به بافت تاریخی شهر بیرجند می‌توان به وجود حسینیه‌ها اشاره کرد که در دوره قاجاریه کارکرد مذهبی وقف به‌ویژه برای ساخت، تعمیر، بازسازی حسینیه‌ها در این شهر بسیار پررنگ عمل کرده است. یکی از مباحث مهم در خصوص حسینیه‌ها، ضرورت انتقال مفاهیم معنوی به شهروندان از طریق شکل کالبدی بنایی با عملکرد مذهبی در شهر است. اهمیت این امر را می‌توان در فرم معماری حسینیه‌ها در بُعد خاص ادراک و انتقال معنا مطرح نمود. هدف شکل‌گیری حسینیه وسیله‌ای جهت انتقال پیام و یادآور صحنه دشت کربلا و تأثیرگذاری مثبت فرهنگی در محلات است. با قدم نهادن در بافت تاریخی بیرجند می‌توان به‌وضوح معماری سنتی این محدوده از شهر و تجلی بسیار زیبای کالبد معماری این‌گونه از بناها را با بناهای عصر حاضر به‌خوبی مقایسه کرد. در واقع حسینیه‌های شهر بیرجند با معماری زیبا و بناهای یک یا دو طبقه و ایجاد طاق‌ها، رواق‌ها، عظمت و زیبایی خاصی را به شهر بخشیده‌اند که شکل‌گیری آن‌ها با معماری زیبا در بافت تاریخی شهر به‌خوبی ما را متوجه گذشتگان می‌سازد.

حسینیه‌ها در بافت تاریخی شهر بیرجند به چند بخش تقسیم می‌شدند: ۱. حسینیه‌های که به‌قصد عزاداری احداث شده بودند و بانیان آن‌ها املاکی برای هزینه این امر وقف کرده و خود حسینیه را هم وقف نموده بودند؛ مانند حسینیه‌های آراسته، آقا میرهادی و شوکتیه. ۲. خانه‌های مسکونی که صاحبانشان آن‌ها را برای عزاداری و روضه‌خوانی وقف نموده و املاکی را نیز برای هزینه‌های مربوط وقف کرده بودند؛ مانند حسینیه‌های اسدی، بهرمان و هادوی و غیره. ۳. خانه‌های مسکونی که وقف بر عزاداری نبودند ولی صاحبانشان در حیات خود در آن‌ها عزاداری و روضه‌خوانی می‌کردند و ملک یا املاکی را هم به این منظور اختصاص داده بودند ولی موقوفه نبودند و پس از آنان بازماندگانشان این امر را که به‌صورت سنت درآمده بود ادامه می‌دادند؛ مانند حسینیه‌های اسدزاده، سادسی، سریع‌السیر و کبابی و غیره (رضایی، ۱۳۸۱: ۱۲۱). با توجه به پراکندگی حسینیه‌ها در بافت تاریخی شهر بیرجند، خصوصاً در محلاتی چون سرده، میان ده، ته ده، رنگرزها و خیرآباد تراکم و این‌که تعدد برخی حسینیه‌ها را در برخی محله‌ها بیشتر از سایر نقاط مشاهده می‌کنیم، آن‌هم در محله سرده و علت آن حضور طبقه اعیان و اشراف و جایگاه اجتماعی بالای آنان و نزدیکی به قنات قصبه شهر می‌باشد که حسینیه نواب هم در همین محله ساخته شده است (فاریابی، ۱۳۹۵: ۱۲۸) (نقشه شماره ۱). تأکید اصلی در این پژوهش بر دسته اول و حسینیه‌های است که به‌قصد عزاداری احداث شده بودند و بانیان آن‌ها املاکی برای هزینه این امر وقف کرده و خود

حسینیه را هم وقف نموده بودند که مورد تأکید این پژوهش حسینیه نواب می‌باشد.

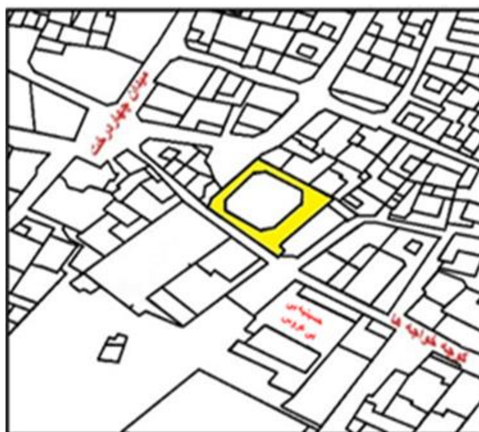
نقشه ۱: پراکندگی حسینیه‌ها در بافت تاریخی شهر بیرجند[۱] (فاریابی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۰٤)

حسینیه نواب

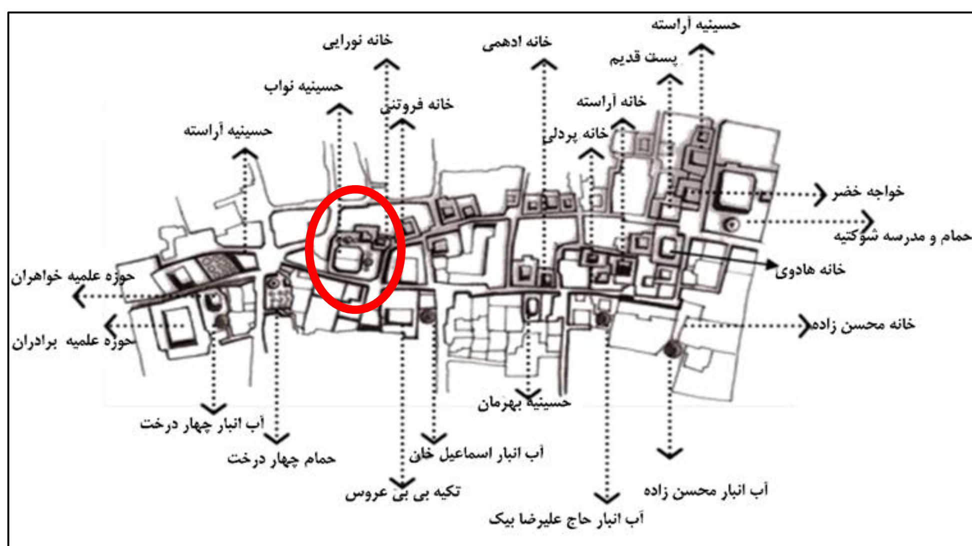
موقعیت مکانی بنا

این بنا در بافت تاریخی شهر بیرجند، واقع در خیابان منتظری ۳ در ضلع غربی «میدان بی‌بی عروس» و ضلع جنوبی کوچه خواجه‌ها، درست در مقابل «حسینیه بی‌بی عروس» قرار دارد. این بنا با شماره ۱۸۸۴ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. (نقشه شماره ۲ و ۳). با توجه به اینکه هسته اولیه این شهر در محله چهار درخت شکل‌گرفته و عناصر گوناگونی با عملکرد اجتماعی، اقتصادی و مذهبی شکل‌گرفته که بر اعتبار آن افزوده است، از میان مدارس، آب‌انبارها، حمام‌ها و مساجد موجود در بافت تاریخی بیرجند به حسینیه‌هایی برمی‌خوریم که یکی از آن‌ها حسینیه نواب می‌باشد که در محله چهار درخت تجلی پیدا کرده است، این بنا در حال حاضر نیمه متروکه و تحت مدیریت سازمان اوقاف بیرجند می‌باشد (تصویر شماره ۱).

۱. این حسینه‌ها عبارت‌اند از: ۱. حسینیه شوکتیه. ۲. خانه هادوی. ۳. خانه آراسته. ٤. خانه پردلی. ٥. حسینیه بهرمان. ٦. حسینیه بی‌بی عروس. ٧. حسینیه نواب. ٨. حسینیه اسدی. ٩. حسینیه گود. ١٠. خانه لاله. ١١. آب‌انبار حاج باقر. ١٢. حسینیه آقا محمدعلی. ١٣. حسینیه حاجیه آمنه. ١٤. خانه کبابی. ١٥. حسینیه طوفانی. ١٦. حسینیه حاج غلامحسین. ١٧. خانه لیلی حسین جعفر. ١٨. خانه غلامرضا حسین جعفر. ١٩. خانه اعتمای‌نیا ٢٠. حسینیه مهتدی. ٢١. حسینیه شیخ فضل‌الله. ٢٢. حسینیه حاج رضا بیک. ٢٣. خانه شریف. ٢٤. حسینیه آراسته.

نقشه ۲: موقعیت حسینیه نواب در بافت تاریخی بیرجند (مأخذ: نگارندگان)

نقشه ۳: محدوده بنا در بافت تاریخی (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری خراسان جنوبی، ۱۳۹۵)

تصویر ۱: دید پیوسته (پانوراما) از ایوان و طاق‌نماهای صحن حسینیه (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری خراسان جنوبی، ۱۳۹۵)

بازخوانی اسناد وقفی مربوط به بازه زمانی ساخت و نام بانی حسینیه

وقف در خراسان جنوبی دارای پیشینه کهن و این فرهنگ حسنه ریشه در حیات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی این دیار دارد (شاطری، ۱۳۹۱: ۱۳) توجه بسیار عالمان و حاکمان وقت در خراسان جنوبی به سنت حسنه وقف و بازتاب آن به دو صورت کالبدی و غیر خود تائیدی بر این امر است. ارادت خاص حاکمان، بزرگان و عالمان به حضرت سیدالشهدا(ع) و توجه به عزاداری‌های ماه محرم سبب شد مکان‌هایی را در قالب سنت وقف ایجاد کنند که در ماه‌های محرم به انجام عزاداری و شبیه‌خوانی بپردازند. به‌واقع حاکمان طی فراهم کردن وقف نامه‌ای با حمد و سپاس از خداوند عزوجل بنایی را وقف و سپس برای حفظ و نگهداری آن مصارف و تمهیداتی در نظر می‌گرفتند. یکی از این بناها، حسینیه نواب بوده است که بانی آن دو وقف نامه را در سال‌های ۱۲۸۰ق و ۱۲۹۱ق به نگارش درآورده است که علاوه بر شناسایی نام بانی که بی‌بی نواب والده امیر علم خان سوم و دختر میرزا رفیع خان است، به ساخت این بنا توسط ایشان و موقوفات مطرح‌شده برای حسینیه اشاره شده است. علاوه بر این وقف نامه‌ای مربوط به حاجی پرویز خان، نوه بی‌بی نواب بوده است که از مصارف وقف در حسینیه نواب یاد کرده است. بعلاوه از وقف نامه علی‌اکبر خان حسام الدوله می‌توان نام برد که به موقعیت مکانی این بنا و نام بانی آن اشاره‌کرده که این‌گونه شرح داده‌شده: «حسینیه بی‌بی عروس در نزدیکی حسینیه بی‌بی نواب والده امیر علم خان سوم قرار دارد» که همگی اسناد به شرح ذیل می‌باشند:

سند شماره یک: این وقف نامه متعلق به والده امیر علم خان سوم و دختر میرزا رفیع خان است که در ۱۲۸۰ق به رشته تحریر درآمده است و واقف در آن املاکاتی را در مزرعه حاجی‌آباد در شیب قریه بجد که شامل دو سهم آب با اراضی و متعلقات آن، دو سهم از طاحونه و سه نیمروز آب از مزرعه مزبوره بانضمام یک سهم از طاحونه می‌باشد وقف می‌نماید تا به مصارفی چون پنج روز تعزیه حضرت سیدالشهدا در حسینیه نواب و صرف تعمیر و شکست ریخت در حسینیه و اطعام فقرا برساند. در ادامه اشاره شده است که این حسینیه در بیرجند ساخته شده و مثال اِرم، شهری که دارای بناهای ستون‌دار بود و بناهایی داشت که مانندش در دیگر شهرها ساخته نشده بود، اشاره به حسینیه نواب دارد و این‌که در پشت سند نوشته‌شده از اطراف به چه مکان‌هایی متصل است و برای این‌که وضع تصرف و مالکیت آن مشخص باشد نامی برای حسینیه انتخاب نمودند و اشیا و اسباب مفصلی را وقف بر آن نمودند «[...] عمارتی که ارم ذات العمارالتی لم یخلق مثلها فی البلاد اشاراتی به‌سوی آن است و چه حدودش در ظهر مرقوم است در بیرجند ساخت و به وضع اسم حسینیه برای خاطر از تصرف در آن به اسم دیگر برداشت و آن را به انضمام اسباب و اشیای مفصله در ظهر وقف موبد و حبس مخلد بر تعزیه آن حضرت نمودند» (وقف نامه بی‌بی نواب والده امیر علم خان سوم مربوط به سنه ۱۲۸۰ق، با شماره اموالی ۸۱۹۱، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی).

سند شماره دو: این وقف نامه متعلق به والده امیر علم خان سوم و در سال ۱۲۹۱ق به رشته تحریر درآمده است و واقف املاکاتی چون دو سهم و نیم روز آب و تأکید بر طاحونه و ملحقات آن با ۲۷۰ فنجان، سه نیمروز که مجموع سه سهم ۹۰ فنجان می‌شود با بسیاری اشیاء و لوازم دیگر، واقع در مزرعه حاجی‌آباد در شیب قریه بجد وقف می‌نماید که به مصارف ۱۰ روز تعزیه‌داری حضرت سیدالشهدا و صرف خرج و تعمیر در حسینیه نواب که باعث رونق باشد و خرج خادم و خرج فقرا از یک تا ده نفر در صورت اضافه آمدن هزینه‌ها می‌رساند و در ادامه اشاره می‌کند که: «حسینیه و املاک و اشیای مفصله به تصرف وقف داده شد و از ید مالکانه‌ی سرکار واقفه خارج گردید» (وقف نامه بی‌بی نواب والده امیر علم خان سوم مربوط به سنه ۱۲۹۱ق، با شماره اموالی ۸۱۸۹، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی).

سند شماره سه: این وقف نامه متعلق به حاجی پرویز خان، نوه بی‌بی نواب که در ۱۳۲۳ق به رشته تحریر درآمده است، واقف املاکاتی را در بلده بیرجند، مزرعه سورک قریه بهلجرد، مزرعه جزند در فورک در میان، مزرعه محمدآباد غوریان، قریه بجد از توابع بلده بیرجند، مزرعه فورگ درمیان، مزرعه دولت‌آباد معروف به بنوقات اسدآباد، قریه ماژان از جلگاه سنجاب، قلعه سرای بلده بیرجند، قریه مبارزی قلعه سرای بلده بیرجند، قصبه اسفدن، مزرعه کوشه جلگاه سنجاب با

نوع رقبه اراضی و کشمان، درختان، منازل، سهم آب قنات، سراچه و طاحونه وقف می‌نماید و به مصارفی چون یک ثلث از موقوفات ۱۲ گانه خرج حسینیه نواب که در ۱۰ روز اول ماه محرم صرف و خرج شام و نهار و مصارف شربت و قهوه به عزاداران خامس آل عبا و حضرت سیدالشهدا(ع) می‌رساند (وقف نامه پرویزخان مربوط به سنه ۱۳۲۳ ه.ق، با شماره اموالی (۲۵۵۲)، اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان جنوبی).

سند شماره چهار: این وقف نامه متعلق به علی‌اکبر خان حسام الدوله و در سال ۱۳۳۱ق به رشته تحریر درآمده است و واقف املاکاتی را در شهر بیرجند، روستای گیو و با نوع و میزان رقبه که شامل دو سهم از قنات که عبارت است از ۳۰۰ فنجان با اراضی کشمان و دشت، سه سهم از قنات اکبرآباد که عبارت است از ۳۷۵ فنجان با اراضی کشمان و دشت است، به مصارفی چون از یکم تا بیست و نهم ماه رمضان به مؤمنین روزه‌دار چایی، اطعام پلو و خورش در حسینیه بی‌بی عروس دهند و منافع آن در صورت کفاف ندادن هزینه‌ها و خرابی حسینیه به تعمیر حسینیه بی‌بی عروس تعلق دارد می‌رساند و در ادامه اظهار داشته‌اند که: «باید این خرج در حسینیه خود واقف که بنا و ساخته خود ایشان و در نزدیکی حسینیه مرحومه نواب والده مرحوم امیر علم خان سوم می‌باشد، صرف و غذا آماده شود» (وقف نامه عادی علی‌اکبر خان حسام الدوله مربوط به سنه ۱۳۳۱ ه.ق، با کلاسه پرونده ع-۶۲، اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان جنوبی)

تحلیل بنا بر اساس سفرنامه

برای مطالعه تاریخ هر جامعه‌ای باید به‌تمامی منابع و آثار در دسترس آن جامعه توجه ویژه نمود. سفرنامه‌ها هم به‌عنوان یک متن تاریخی از اهمیت فراوانی برخوردارند. این آثار توسط اشخاص مختلفی چون سفرا، جهانگردان، ماجراجویان و افراد عادی به نگارش درآمده‌اند. این آثار حاوی مطالبی است که در دیگر منابع یافت نمی‌شود (عادل، ۱۳۸۳: ۱۴۱) سفرنامه‌ها به‌مثابه یک منبع دست‌اول تاریخی از این حیث که به جزئیات زندگی مردمان در شهر و روستاها می‌پردازد حائز اهمیت‌اند. یکی از این سفرنامه‌ها که ماهیت تاریخی حسینیه نواب را نمایان می‌کند، سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک می‌باشد. میرزا خانلرخان اعتصام‌الملک، نایب اول وزارت خارجه کشور بوده است که در دوره محمدشاه قاجار به قاینات و بیرجند آمده و در سفرنامه خود به ساخت این اثر توسط مادر امیر علم خان سوم و اتفاقات پیش رو اشاره‌کرده است به‌واقع ازآنجایی‌که بزرگان و اشراف هرکدام حسینیه معروف با معماری باشکوه جهت انجام مراسم‌های مذهبی در شهر بیرجند داشته‌اند، بی‌بی نواب هم همانند دیگر اشراف و به‌عنوان همسر امیر اسدالله خان حسام الدوله حسینیه‌ای با معماری باشکوه داشته‌اند که در این سفرنامه به تکیه ایشان اشاره شده است. او در سفرنامه خود در سال ۱۲۸۸ق این‌گونه بیان می‌کند: «زمانی که به بیرجند مراجعت کردم در خانه میرزا علی مستوفی سابق قاین منزل کردیم اگرچه منزل دیگری هم در تکیه‌ای که نواب والده امیر ساخته است برای ما فرش کرده بودند و آنجا عالی‌تر از خانه میرزا محمدعلی بود» (خانلرخان،۱۳۴۳: ۱۸۴)، درجایی دیگر از رفتن به تعزیه تکیه امیر و عصرها مباحثه و روضه نواب و هم‌روزه به عمارت همشیره امیر به تعزیه و عصرها هم به تکیه نواب روضه‌خوانی بود می‌رفتند یاد می‌کند (همان: ۲۸۵). درجایی دیگر آمده است که علیرضا خان، داماد مستشار الملك از مشهد مقدس برای تعزیت امیر از جانب مستشار الملك وارد بیرجند شد که در تکیه نواب منزل کرد (همان: ۲۷۹). همچنین در ادامه از فوت والده امیر، بی‌بی نواب سخن به میان آورده که در ۱۲۹۵ق رخ داده است (همان: ۲۷۲)، دو ساعت قبل از ظهر و دو ساعت بعد از ظهر با امیر در مجلس فاتحه نشستیم. دسته‌دسته از دهات با علم سیاه، مردم شال به گردن می‌آیند، نوحه می‌خوانند، گریه زورگی می‌کنند، نوحه می‌خوانند که: ای‌وای که شد خاک سیه منزل نواب (همان: ۲۷۱).

تحلیل بنا بر اساس کتیبه سردر ورودی

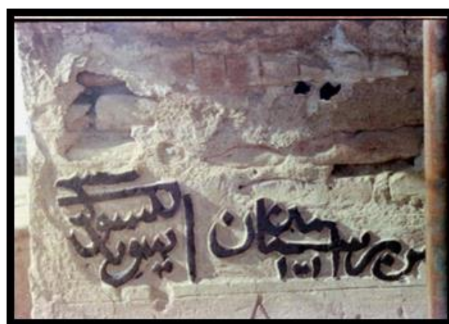
کتیبه‌های ابنیه تاریخی، نقش اساسی در بازشناسی بنا و وقایع تاریخی زمان ساخت دارند. نام بانی، ذکر نوع و کارکرد بنا، تاریخ دقیق ساخت و یا مرمت و بازسازی هر بنا از مهم‌ترین نکاتی است که می‌تواند از متن یک کتیبه به دست آید (شیخ الحکمایی و حسنی، ۱۳۹۵: ۸۲). از زمان صفویه به بعد کتیبه‌هایی که مزین به اشعار محتشم کاشانی بود

زینت‌بخش تکایا و حسینیه‌ها شد (ذوقی حسینی، ۱۳۹۱: ۹۶) که به تدریج در تزئینات بناهای دوره قاجاری ادامه یافت. در حسینیه نواب هم به دلیل کاربری این بنا جهت انجام مراسم عزاداری در حاشیه پیش طاق این بنا، کتیبه‌ای گچی و برجسته به خط ثلث از اشعار محتشم کاشانی مرثیه‌سرای دوره شاه‌طهماسب صفوی استفاده‌شده است که در بالای آخرین بیت این شعر تاریخ ۱۰۰۱ حک شده است. اگرچه این تاریخ از سوی محققان و کارشناسان به دلیل ثبت تصویری آن قابل‌قبول است اما این در صورتی است که در مرمت‌های صورت گرفته در دوره قبل (سال ۱۳۷۶) این قسمت به‌کلی از میان رفته و با توجه به اسناد و مدارک تاریخی و تحلیل‌های صورت گرفته می‌توان این تاریخ را با شک و تردید نگاه کرد. حسینیه نواب با توجه به این‌که در سالیان دراز چندین مرتبه مورد هجوم دشمنان خصوصاً افاغنه و ترکمانان قرار گرفته است (صابرمقدم، بی‌تا: ۷)، این امر و خرابی‌های حاصل از آن سبب شده که چندین مرتبه مورد مرمت و بازسازی قرار گیرد (تصویر شماره ۲).

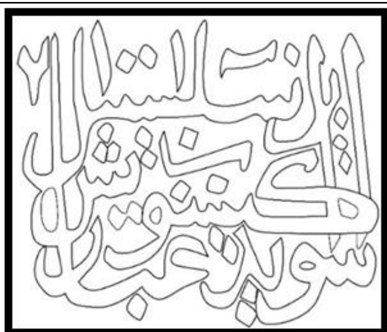
در کتیبه گچی حسینیه بی‌بی نواب شاهد آرایه‌های تزئینی و اعراب‌گذاری هستیم که در مواردی در متن کتیبه در مرمت‌های قبلی و فعلی شاهد حذف، کم شدن و یا جابجایی آن‌ها هستیم و این امر سبب می‌شود در مرمت فعلی با دیده شک و تردید نظاره کرد. همان‌گونه که اشاره شد در مرمت قبلی حسینیه نواب، وام‌گیری از اعراب‌گذاری، تشکیلات خط، استفاده از عناصر تزئینی ترکیب کلی کتیبه را شکل داده است که در مرمت فعلی برخی از این اعراب‌گذاری و عناصر تزئینی به طبع کم یا از میان رفته و یا جابجا شده‌اند که یک نمونه از آن قابل مشاهده است (تصویر شماره ۳ و طرح شماره ۲) و در متن «پس بر سنان کنند سری را که جبرئیل» که بیشتر کلمات و حروف آن در مرمت قبلی از میان رفته است (تصویر شماره ۴) قبل از مرمت، به‌ظاهر ارقام بسیار کوچک (۱۰۰۱)، در پایین متن و زیر کلمه سنان نشان داده شده است که با توجه به وجود آرایه‌های تزئینی و اعراب‌گذاری مشخص نمی‌شود که آن‌ها اعداد هستند و یا آرایه‌های تزئینی و یا اعراب‌گذاری. این در صورتی است که در مرمت فعلی اعدادی آشکار در بیت بعدی و در متن «شوید غبار گیسویش از آب سلسبیل» و در کلمه سلسبیل، قسمت بالا و سمت چپ متن مشاهده می‌کنیم (طرح شماره ۱) و در بیت قبلی و مرمت فعلی این ارقام (۱۰۰۱) دیگر مشاهده نمی‌شود (طرح شماره ۳). نگارندگان با توجه به کم شدن، تغییر و یا حذف اِعراب و وجود آرایه‌های تزئینی در متن کتیبه، جابجایی مکانی این ارقام (۱۰۰۱) درج‌شده در متن را طی مرمت قبلی و فعلی با دیده شک و تردید نظاره می‌کنند و علت این امر را ناشی از مرمت اشتباه و یا ناتوانی در خوانش آن می‌دانند (طرح شماره ۴).

متن شعر کتیبه عبارت است از:

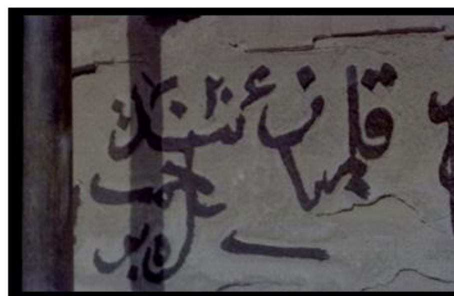
ترسم جزای قاتل او چون رقم زنند
یکباره بر جریده رحمت قلم زنند
ترسم کزین گناه شفیعان روز حشر
دارند شرم کز گنه خلق دم زنند
دست عتاب حق به در آید ز آستین
چون اهل‌بیت دست در اهل ستم زنند
آه از دمی که با کفن خون‌چکان ز خاك
آل علی چو شعله آتش علم زنند
فریاد از آن زمان که جوانان اهل‌بیت
گلگون‌کفن به عرصه محشر قدم زنند
جمعی که زد به هم صفشان شور کربلا
در حشر صف زنان صف محشر به هم زنند
از صاحب حرم چه توقع کنند باز
آن ناکسان که تیغ به صید حرم زنند
پس بر سنان کنند سری را که جبرئیل
شوید غبار گیسویش از آب سلسبیل

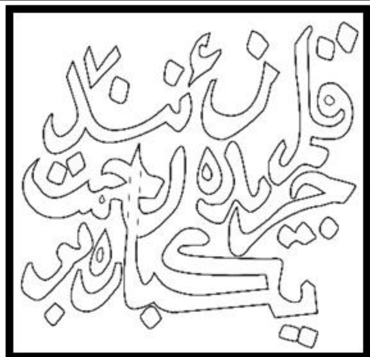
تصویر ۲: قبل از مرمت

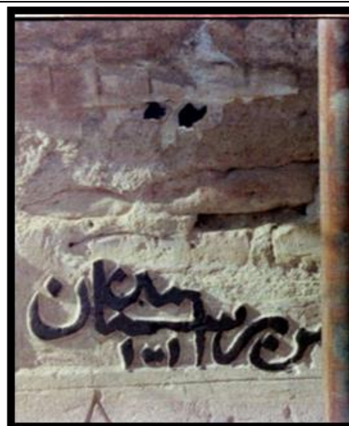
طرح ۱: بعد از مرمت

تصویر ۳: قبل از مرمت

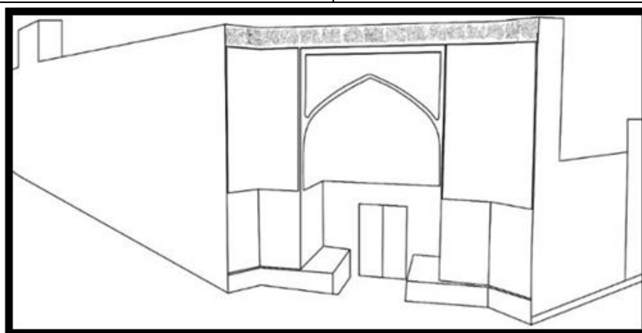
طرح ۲: بعد از مرمت

تصویر ٤: قبل از مرمت

طرح ۳: بعد از مرمت

طرح ٤: ورودی و کتیبه پیش طاق حسینیه (ترسیم: نگارندگان)

ورود خزیمه در شهر بیرجند

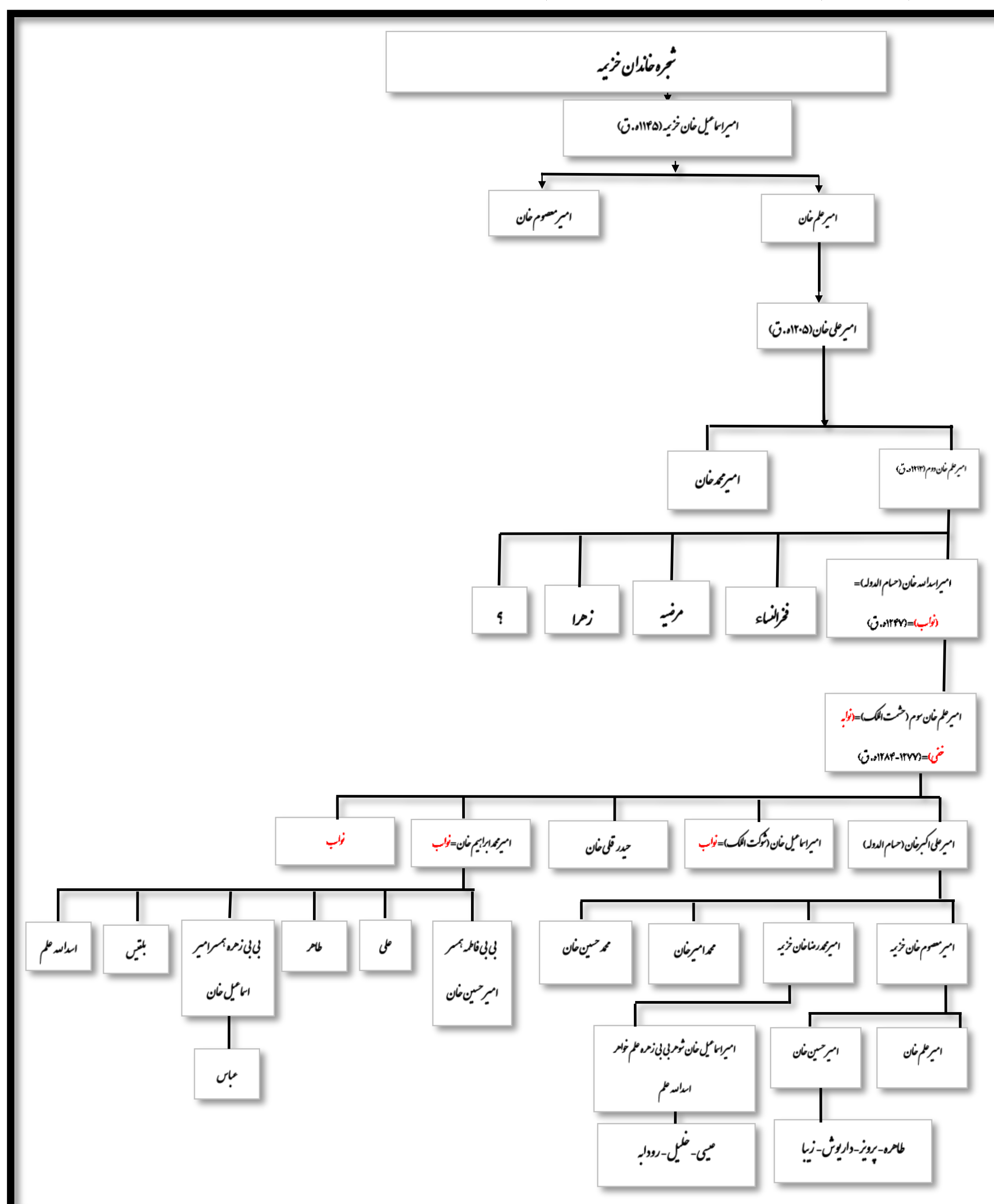
از زمان ورود اسماعیلیان تا عهد صفویان، بیرجند باآنکه از گمنامی درآمده بود، اما هنوز قصبه‌ای بیش نبود ولی از اواخر دوره صفویه به بعد اندک‌اندک رو به شهر شدن گذاشت و مرکزیتی پیدا کرد. در دوره قاجاریه که بیرجند امیرنشین شده بود، رسماً حاکم‌نشین ولایات قاینات شد و اندک‌اندک از حالت ده و قصبه درآمد و به‌تدریج گسترش یافت و تشکیلات حکومتی و سازمان‌های اداری و تأسیسات گوناگون در آن ایجاد شد و مردم بسیاری از روستاهای دور و نزدیک به آنجا مهاجرت کردند و جمعیت آن فزونی یافت و جلوه شهری به خود گرفت (رضایی، ۱۳۸۱: ۵۳). آنچه از میان کتب تاریخی و سفرنامه‌ها یافت می‌شود از میان خاندان خزیمه، نخستین بار از اسماعیل‌خان (اول) خزیمه نام‌برده می‌شود که ایشان برحسب دعوت نادرشاه افشار در ١١٤٤ق به اردوی نادری پیوست و در همین زمان حکومت قاینات به وی داده شد (منصف، ١٣٥٤: ١٧)، آنچه مسلم است این است که طایفه عرب (خزیمه) تا اواخر دوره صفویه اسم و رسمی نداشتند و در زمان نادرشاه است که نام خزیمه به‌ویژه اسماعیل‌خان (اول) خزیمه به‌عنوان یکی از سرداران لشکر نادر در کتب تاریخی به‌کرات آمده است (آموزگار، ۱۳۸۷: ۲۹). اگرچه نام بیرجند از قرن هفتم مطرح‌شده، اما تا دوران صفویه چندان اهمیتی نیافت پس از این دوره یعنی قرن دهم و یازدهم هجری فصل جدیدی در تاریخ این شهر گشوده می‌شود (وفایی‌فرد، ١٣٨٤: ١٧٨). بنای حسینیه نواب هم از میان عناصر گوناگون در بافت تاریخی شهر بیرجند جزو آن دسته از بناهایی است که آن را متعلق به دوره صفویه می‌دانند درصورتی‌که با توجه به مطالبی که ذکر شد بیرجند در دوره قاجاریه امیرنشین می‌شود و خاندان خزیمه از دوره نادرشاه افشار پا به این خطه گذاشتند.

تحلیل بازه زمانی بنیان و بانی حسینیه نواب

بانی این حسینیه یکی از بانوان خاندان خزیمه به نام «نواب» یا «بی‌بی نواب» بوده از این‌رو بنای مزبور را حسینیه «نواب» یا «بی‌بی نواب» می‌نامند و هنوز هم به همین نام مشهور است. با توجه به این‌که نام نواب در این دوره در شهر بیرجند در میان بانوان خزیمه بسیار دیده می‌شود و به‌احتمال ناشی از مرمت اشتباه کتیبه سردر ورودی و یا خوانش اشتباه کتیبه این بنا در سال‌های پیشین و طی مطالعات صورت گرفته از طریق اسناد وقفی و سفرنامه موجود و کتیبه گچی سردر ورودی نشان‌دهنده این موضوع می‌باشد که این بنا متعلق به دوره قاجار و نواب «والده امیر علم خان سوم» است. صابر مقدم این‌گونه بیان داشته است که این بنا در دوران سلطنت شاه‌عباس صفوی و با فرمان امیرزاده خاتون ملقب به نواب یا بی‌بی نواب (که نامبرده یکی از همسران امیر اسماعیل‌خان (دوم) و از زنان معتقد خاندان خزیمه) احداث شده و کتیبه‌ای در این بنا قرار داشته که تاریخ ١٠٠١ق در آن حک شده است (صابرمقدم، بیتا: ۷). همچنین در کتاب منصف اشاره شده است که برای بانو نواب همسر بیوه مرحوم اسماعیل‌خان (دوم) که دختر سردار احمدخان و خواهر سردار خان آقا (از سرداران نامی زابل) بوده، برای وی همسرانی پیداشده که احتمال آن می‌رفت بانو نواب به ازدواج دیگری درآید که طبق رسوم آن زمان چندان خوشایند نبود به همین علت محمدابراهیم خان، بانو نواب را خواستگاری کرد و به‌عنوان دومین همسر به خانه خود برد (منصف، ۱۳۵۴: ٥٦-٥٧)، با توجه به فرض این‌که بانو نواب همسر امیر اسماعیل‌خان (دوم) سازنده این حسینیه باشد اما تاریخ زندگانی این بانو متعلق به دوره قاجار می‌باشد که تاریخ ساخت بنا در دوره صفوی را نقض می‌کند. به‌واقع تعدد نام نواب در این دوره سبب اشتباهاتی در درج نام بانی شده است به‌عنوان‌مثال امیر علم خان سوم دارای همسرانی بوده که یکی از زنان وی هم نوابه خفی یکی از دختران امیر نهبندان و از زنان شاعره برجسته ایران بود که در ١٢٨٤ق به همسری ایشان درآمد (همان: ۲۱)، این در صورتی است که نام مادر امیر علم خان سوم هم نواب یا بی‌بی نواب بوده است که این تعدد نام، اشتباهاتی را در درج نام بانی ایجاد کرده است (جدول شماره ١).

زمانی که سخن از بانی این حسینیه به میان می‌آید می‌توان دو وقف نامه را که متعلق به ایشان است مورد تحلیل قرار داد که در سند شماره ١ و ٢ به‌خوبی در مورد املاکات و اسباب وقف‌شده جهت انجام تعزیه در این حسینیه و عزاداری امام حسین(ع) سخن به میان آورده است و در سند شماره ٢ اشاره شده است که بی‌بی نواب، والده امیر علم خان سوم این حسینیه را ساخت و این بنا را عمارتی دانست که همانندش

در دیگر شهرها ساخته نشده است و اسباب و املاکاتی را بر آن وقف نمود (وقف نامه بی‌بی نواب والده امیر علم خان سوم مربوط به سنه ۱۲۸۰ق). علاوه بر این، در وقف نامه علی‌اکبر خان حسام الدوله به‌وضوح در مورد بانی این حسینیه بیان شده است که در نزدیکی حسینیه بی‌بی عروس، حسینیه نواب است که این حسینیه متعلق به «بی‌بی نواب والده امیر علم خان سوم» است (وقف نامه عادی حسام الدوله مربوط به سنه ۱۳۳۱ قمری). همچنین در وقف نامه دیگری که بعد از مرگ بی‌بی نواب توسط حاجی پرویز خان که نوه ایشان می‌شدند به نگارش درآمده است این‌گونه بیان‌شده است: «یک‌سوم از موقوفات خود را از طی ده روز در حسینیه نواب خرج عزاداری حضرت سیدالشهدا(ع) در ماه محرم نمودم» (وقف نامه عادی حاجی پرویز خان مربوط به سنه ۱۳۲۳ق).

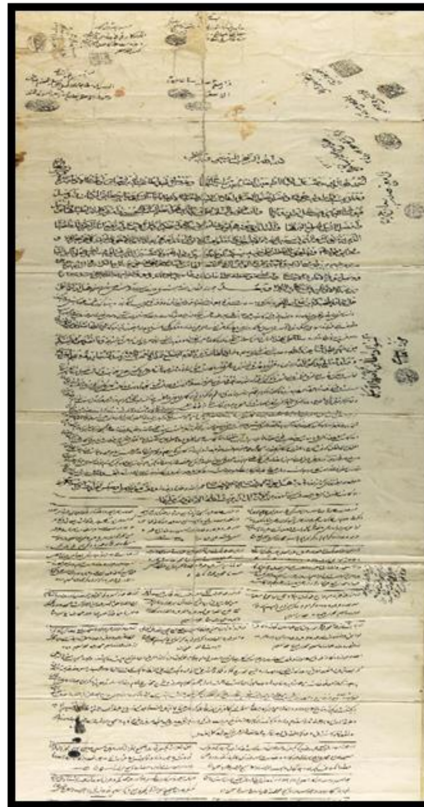
جدول ۱: شجره خاندان خزیمه (منصف، ۱۳٥٤: ٥٧-٥٦، ۲٥، ۲۱؛ وقف نامه‌های بی‌بی نواب والده امیر علم خان سوم با شماره اموالی ۸۱۹۱، ۸۱۸۹)

سند ۱: وقف نامه بی‌بی نواب والده امیر علم خان سوم (بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، شماره اموالی ۸۱۸۹)

سند ۲: وقف نامه بی‌بی نواب والده امیر علم خان سوم (بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، شماره اموالی ۸۱۹۱)

سند ۳: وقف نامه پرویزخان (اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان جنوبی، شماره اموالی ۲۵۵۲)

سند ٤: وقف نامه عادی علی‌اکبر خان حسام الدوله بیرجندی (اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان جنوبی، کلاسه پرونده ع-٦٢)

نتیجه‌گیری

پژوهش صورت گرفته در مورد شناسایی ماهیت تاریخی حسینیه نواب با توجه به اسناد و مدارک مکتوب و غیرمکتوب منجر به دستاوردی جدیدی گردید که اسناد و مدارک موردپژوهش جهت شناسایی این بنا و رد فرضیه دوره صفویه بودن این بنا و نام اشتباه بانی آن نشان از این امر می‌باشد. با توجه به مستندات و تحلیل‌های صورت گرفته در مورد حسینیه نواب می‌توان خاطرنشان کرد که بیرجند در دوره

صفویه قصبه‌ای بیش نبوده و در دوره قاجاریه بیرجند از حالت دِه و روستا خارج می‌شود و عناصر شهری در آن شکل‌گرفته است و متعاقبا بنای نواب ازجمله یکی از عناصر شهری مهمی بوده که در دوره قاجاریه و جهت انجام عزاداری ایجاد گردید. دومین تحلیل در مورد بانی و تاریخ این بنا با توجه به تعدد نام نواب در میان خاندان خزیمه به‌اشتباه نام نواب همسر امیر اسماعیل‌خان (دوم) را بانی این حسینیه دانسته‌اند که با دقت دریافت می‌گردد نواب همسر اسماعیل‌خان (دوم) در دوره قاجاریه می‌زیسته که دوره صفوی بودن این بنا را با تاریخ زندگانی بانی آن، موردتردید قرار می‌دهد. اگر منظور اسماعیل‌خان اول هم باشد او در دوره افشاریه می‌زیسته و از نام همسر اسماعیل‌خان اول در هیچ کتاب و یا سندی سخنی به میان نیامده است. واضح است تعدد نام نواب در میان خاندان خزیمه سبب اشتباه در درج نام بانی شده است. هنگام رؤیایی با هر بنای تاریخی‌ای قبل از هر حدس و گمانی، قرائت کتیبه‌های بنا مقدم است و همچنین لازم است که با دید منتقدانه نسبت به قرائت‌های پیشین و مرمت‌های صورت گرفته به بنا توجه کرد. کتیبه گچی این بنا که شامل آرایه‌های تزئینی و اعراب‌گذاری کلمات است، طی مرمت‌های قبلی و فعلی شاهد حذف، کم شدن و یا تغییرات در آن هستیم. وجود به‌ظاهر ارقام در بیت قبلی و جابجایی آن در بیت بعدی را می‌توان دلیلی بر عدم توانایی در خوانش تاریخ و یا مرمت اشتباه آن دانست که روند مطالعات علمی را با مشکل مواجه کرده است. همچنین بر مبنای چهار سند ارائه‌شده و سفرنامه موجود می‌توان دریافت که این بنا متعلق به بی‌بی نواب، دختر میرزا رفیع خان، والده امیر علم خان سوم و همسر امیر اسدالله خان حسام الدوله و متعلق به دوره قاجار می‌باشد. این حسینیه در زمانی که خاندان خزیمه در بافت تاریخی شهر بیرجند سکنی گزیدند، جهت نشان دادن باور قلبی و مذهبی و ارادت به حضرت سیدالشهدا(ع) جهت عزاداری در ایام محرم شکل گرفته است. حسینیه نواب که به‌جز ایام سوگواری امام حسین(ع) در ماه رمضان نیز جهت مراسم خاص افطاری و روضه‌خوانی قرار می‌گرفته است، اما بیشتر برنامه‌های آن مربوط به دهه اول محرم بوده است و مراسم‌های مختلفی از قبیل شبیه‌خوانی برپا و طبقات مختلف اعم از علماء، رجال سیاسی و نظامی، کسبه و سایر طبقات در آن گرد هم می‌آمدند. همچنین این تکیه با عظمت دارای موقوفات متعدد از قبیل زمین، آب، اشجار در داخل شهر و روستاهای اطراف قاینات بوده که تا اواخر سال‌های ۱۳۵۷ش نگهداری می‌شده است، اما پس از احداث حسینیه شوکتیه در سال ۱۳۱۲ق تکیه نواب به دلیل رفت و آمد اکثریت مردم به حسینیه شوکتیه که محل برگزاری مراسم عزاداری و شبیه‌خوانی حکومتی بوده مورد بی‌توجهی قرار گرفته و بدین‌صورت تدریجاً متروکه گردید.

فهرست منابع

۱. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری خراسان جنوبی. (۱۳۹۵). ***پرونده ثبتی بناهای واقع در بافت تاریخی شهر بیرجند***. بیرجند: (منتشر نشده).

۲. آموزگار، یوسف. (۱۳۸۷). «تاریخچه مختصر اعراب جنوب خراسان (منطقه عرب خانه)». ***پژوهشنامه فرهنگ و ادب***. (شماره ٦)، ٤٩-١٧.

۳. اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان جنوبی. (۱۳۹۵). ***واحد آمار و اطلاعات موقوفات و رقبات***. بیرجند: (منتشر نشده).

٤. ذوقی‌حسینی، الهه. (۱۳۹۱). ***معماری تکایای ایرانی***. تهران: طحان.

٥. اعتصام‌الملک، میرزا خانلر خان. (۱۳٥۱). ***سفرنامه میرزا خانلر خان اعتصام‌الملک***. به کوشش منوچهر محمودی. تهران: بی‌نا.

٦. رضایی، جمال. (۱۳۸۱). ***بیرجند نامه***. تهران: هیرمند.

۷. سپهرفر، پریسا. (۱۳۹٤). «آیا حسینیه نواب بیرجند بنایی صفوی است؟». ***چکیده مقالات دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران***. به کوشش حسن هاشمی زرج آباد. بیرجند: چهار درخت.

۸. سوهانی، امیر؛ و همکاران. (۱۳۹٤). «طرح مرمت حسینیه نواب». ***اولین کنفرانس ملی معماری اسلامی، میراث شهری و توسعه پایدار***. تهران: موسسه بین‌المللی ایرانیان.

۹. شیخ الحکمایی، عمادالدین؛ و میرزا محمد حسنی. (۱۳۹٥). «نقش کتیبه‌های خوانده‌نشده مسجد سنگی داراب در شناسایی کارکرد و تاریخ ساخت بنا». ***پژوهش‌های علوم تاریخی***. (شماره ۲)، ۹٤-۸۱.

۱۰. شاطری، مفید. (۱۳۹۱). ***گزیده اسناد وقف خراسان جنوبی***. تهران: فکر بکر.

۱۱. صابر مقدم، فرامرز. (بی‌تا). ***گزارش ثبتی آثار باستانی حوزه شهرستان بیرجند (حسینیه نواب)***. بیرجند: سازمان میراث فرهنگی کشور.

۱۲. عادل، مهرداد. (۱۳۸۳). «سون هدین و کویرهای ایران». ***کتاب ماه تاریخ و جغرافیا***. (شماره ۷۷ و ۷۸)، ۱٤٤-۱٤۱.

۱۳. فاریابی، مرضیه؛ و همکاران. (۱۳۹٦). «تأثیر نهاد وقف در پایداری حسینیه‌های عصر قاجار بیرجند مطالعه موردی: حسینیه بی‌بی عروس». ***مطالعات فرهنگی-اجتماعی خراسان***. سال یازدهم. (شماره ۳)، ۱۱۷-۱۰۰.

۱٤. فاریابی، مرضیه. (۱۳۹٥). «پژوهشی بر نقش وقف در شکل‌گیری سیمای کالبدی شهر بیرجند) با تأکید بر حسینیه‌های عصر قاجار»، ***پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی***. بیرجند: دانشگاه بیرجند.

۱٥. منصف، محمدعلی. (۱۳٥٤). ***امیر شوکت الملک علم (امیر قاین)***. تهران: امیرکبیر.

۱٦. وفایی فرد، مهدی. (۱۳۸٤). **در جستجوی هویت شهری**، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.

۱۷. هاشمی‌زرج‌آباد، حسن؛ و همکاران. (۱۳۹٥). «بررسی نقش اقلیم بر نوع معماری و تزئینات حسینیه نواب بیرجند». ***پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران***. (شماره ۱۱)، ۱٦۲-۱٥۱.

۱۸. ***وقف نامه عادی علی‌اکبر خان حسام الدوله بیرجندی***. اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان جنوبی، کلاسه پرونده ع-٦۲.

۱۹. ***وقف نامه پرویزخان***. اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان جنوبی، شماره اموالی ۲٥٥۲.

۲۰. ***وقف نامه بی‌بی نواب والده امیر علم خان سوم***. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، شماره اموالی ۸۱۸۹.

۲۱. ***وقف نامه بی‌بی نواب والده امیر علم خان سوم***. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، شماره اموالی ۸۱۹۱.